

МАТННИНГ ПРАГМАТИК БЕЛГИЛАРИ ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Турниёзова Шаҳноза,

*Самарқанд давлат чет тиллар институти
филология фанлари номзоди*

Калим сўзлар: *матн, прагматика, абзац, муаллиф тасаввури, прагматик кўрсаткичлар.*

Маълумки, матн лингвистикаси муаммолари ҳозирда тилшуносликнинг долзарб масалаларидан бирига айланган. Бу масала тил системаси бирликларининг нутққа кўчирилиши, унинг амалда реал қўлланилиши билан узвий боғлиқдир. О.Дукрот таъбири билан айтганда, лингвистикамиз олдида «нутқни тилга киритиш» масаласи кўндаланг турибди¹.

Шуни ҳам қайд этиш жоизки, матннинг прагматик белгилари хусусида ҳам ҳали талайгина очилмаган қирралар мавжуд. Хусусан, “прагматика” атамаси юзасидан ҳам олимларнинг фикрлари муштарак эмаслигининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Бироқ бу фикрларнинг ҳаммаси ягона бир асосга бориб тақалади. Яъни прагматика бу тилни ўрганишнинг шундай бир жиҳатики, у шахсларнинг тил бирликларини етказиб бериш, қабул қилиш ва тушуниш муносабатларини ажратиб кўрсатади ва тадқиқ этади. У бевосита тингловчининг матндан чиқариб оладиган маълумотни баҳолаши, уни семантик нуқтаи назардан тадқиқ қилиши билан боғлиқ².

Кўпчилик олимлар прагматикани лингвистикадан юқори поғонада туради деб ҳисоблашади. Яъни уларнинг фикрича, тил бу бир бутун система бўлса, прагматика эса, бу системанинг қандай фаоллашишини ўрганади. Бу ўринда

семантик маънолар маълум бир нутқий вазият нуқтаи назаридан кўрилади³.

Матннинг шаклланиш механизмларини аниқлашда эса унинг прагматик кўрсаткичлари тўғрисида тасаввурга эга бўлиш лозим. Таъкидлаш жоизки, бунда, аввало, матннинг прагматик кўрсаткичларини муаллифнинг прагматик кўрсаткичларидан фарқлаш керак бўлади. Матн маълум бир мақсадга асосланган нутқий бирлик сифатида ўзининг шаклланиш қонуниятларига эга. У ўзининг маълум бир мақсад йўналишдаги ҳолати билан бир қаторда, конкрет бир муаллифнинг ҳам шу йўналишдаги тасаввуллари таъсири остида шаклланади.

Буларнинг биринчиси матннинг ўзида намоён бўлади, яъни унинг турида, жанрида, у ҳал қилаётган масалаларда. Иккинчиси эса, тўлиғича муаллифнинг тафаккури билан боғлиқ бўлади. Чунки ҳар қандай хабар нафақат шунчаки бир маълумотни, балки шу маълумотга бўлган муаллифнинг ҳам муносабатини ўзида қамраб олади. Кейингиси матннинг интерпретацион томони билан боғлиқ бўлганлиги сабабли, унинг прагматик вазиятини келтириб чиқаришда муҳим аҳамиятга эга.

Юқорида матннинг прагматик вазияти унинг ўзидан – туридан, жанридан ва ҳ. к. лардан келиб чиқишини таъкидланган эдик. Масалан, дарслик ёзишга киришган муаллиф унинг ҳажми қандай бўлишини, унда қанақа масалалар, муаммолар ҳал этилишини ва ниҳоят,

¹ Қаранг: Ducrot O. Structuralisme: enonciationetsemantique. // Poetique, 1978, №3, P.107-125.

² Говорова В.Ф. Прагматическая функция научного текста// Актуальные проблемы прагмалингвистики в контексте межкультурной коммуникации: материалы Всерос. науч. конф. 7-8 дек. 2006 г. Тольятти: ТГУ, 2006. С. 124-127.

³ Александрова О.В. Единство прагматики и лингвопоэтики в изучении текста художественной литературы // Проблемы семантики и прагматики: сб. науч. тр. / Калинин. Ун-т. Калининград, 1996. С. 3-7.

ёзилажак матннинг таркиби ҳамда мавжуд материални етказиб берувчи қанақа методик приёмлардан фойдаланишни олдиндан билади. Шундай қилиб, ҳар қандай матн ўзининг прагматик белгиларига эга бўлади. Бу белгилар матннинг шаклини, унинг услубиятини ва ҳ. к. ларни ифодалайди. Бироқ муаллиф аниқ бир субъект сифатида матн шаклланишининг умумий коидаларига асосланган ҳолда, унга ўзининг шахсий ўзгартиришларини ҳам киритади. Бу билан муаллифнинг, яъни ўзининг, прагматик тасаввурларини ҳосил қилади.

Ҳар иккала кўрсаткичлар бири-бирини тақозо этиб уйғунлашиши, бироқ маълум бир сабабларга кўра тарқоқ ҳолда келиши, ҳатто бир-бирига қарама-қарши бўлиши ҳам мумкин. Бундан ташқари, муаллиф матннинг жанрини ўз хоҳишига, шахсий қизиқишларига кўра танлаши мумкин. Масалан, Ойбек йирик ҳажмдаги асарларни, катта романларни афзал кўрса, А. Қаҳҳор ўзини, асосан, ҳикоянавис сифатида намоён қилади. Маълум жанрни танлаб олгач, муаллиф унинг қонуниятлари асосида ижод қилади. Аммо ижодкор матн мавзусини ёритишда ўз ички кечинмаларига кўра бу қонуниятларни бузиши ҳам мумкин.

Юқоридаги ҳолат, албатта, бадиий матнларда юзага келади. Илмий адабиётларда, расмий услубдаги матнларда бу каби прагматик вазиятларни учрата олмаймиз. Умуман олганда, матн қанчалик стандарт бўлса, у шунчалик маълум қонуниятларга бўйсунди; бу вазиятда муаллифнинг шахсий прагматик кўрсаткичлари қуйи даражада юзага келади. Ва аксинча, матнда бадиийлик қанчалик юқори бўлса, ижодкорнинг прагматик кўрсаткичлари шунчалик устун туради.

Айтиш лозимки, ҳатто асар, боб, параграф каби макроматнлар компоненти саналмиш абзацнинг шаклланишида ҳам бу икки хил прагматик кўрсаткичларни (матннинг ва муаллифнинг) учратиш мумкин. Масалан, абзац тугалланган ва муайян мавзунини акс эттирувчи матн парчаси сифатида семантик ва структур

жиҳатдан яқунланган нутқ бирлигидир¹. Бироқ битта абзац муаллифнинг хоҳишига, унинг эмоционал-эмфатик кечинмаларига кўра бир неча бўлақларга бўлиниши ва аксинча, худди шу сабабларга кўра ижодкор бир неча жумлани битта абзацга бирлаштириши ҳам мумкин. Демак, абзац матннинг сўзловчи прагматик тасаввури билан боғлиқ бўлган субъектив бўлинишидир². Шундай қилиб, матн маълум бир мавзунини ёритишда композицион изчилликка қатъий риоя қилади, муаллиф эса уларга аҳамият бермаган ҳолда ўз тасаввурига таянади ва матннинг таъсирчанлигини оширишга ҳаракат қилади.

Шундай қилиб, юқорида кўрсатилган икки хил прагматик кўрсаткичларнинг бири-бирига таъсири натижасида матнда икки хил бўлиниш юзага келади: объектив бўлиниш (бунда матннинг структур жиҳатдан тўғри шаклланиши назарда тутилади) ва матннинг мантикий қурилишини кучайтирувчи ёки мазмуний ва услубий бўёқдорликни ҳосил қилиш натижасида ушбу қурилишни ўзига хос хусусият билан бузувчи субъектив бўлиниш³. Иккинчи ҳолатда матннинг прагматик шаклланиши ва муаллиф тасаввури бири-бирдан йироқлашади ва ижодкор китобхонга таъсири кучайтириш мақсадида бу услубни атайин қўллайди. Бу ҳолат эса матннинг абзацларга бўлинишига ўз кучини ўтказмай қўймайди. Чунки матннинг абзацларга бўлиниши тўлиғича муаллиф тасаввурига боғлиқ бўлади.

¹ Қаранг: Реферовская Е. А. Коммуникативная структура текста. –Л., 1989. –С. 50-52.

²Қаранг:Левковская Н. А. В чем различие между сверхфразовым единством и абзацем?// Филологические науки, 1980, №1.-С.75.

³Қаранг:Левковская Н. А. О прагматической установки текста и автора текста // В чём различие между сверхфразовым единством и абзацем? // Филологические науки. 1980. №1

Адабиётлар

1. Александрова О.В. Единство прагматики и лингвопоэтики в изучении текста художественной литературы // Проблемы семантики и прагматики: сб. науч. тр. / Калинин. Ун-т. Калининград, 1996. С. 3-7.
2. Говорова В.Ф. Прагматическая функция научного текста// Актуальные проблемы прагмалингвистики в контексте межкультурной коммуникации: материалы Всерос. науч. конф. 7-8 дек. 2006 г. Тольятти: ТГУ, 2006. С. 124-127.
3. Реферовская Е. А. Коммуникативная структура текста. –Л., 1989.
4. Левковская Н. А. В чем различие между сверхфразовым единством и абзацем?// Филологические науки, 1980, №1.
5. Левковская Н. А. О прагматической установке текста и автора текста // В чём различие между сверхфразовым единством и абзацем? // Филологические науки.1980. №1.
6. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008.
7. Ҳакимов М. Х. Ўзбек тилида матнинг прагматик талқини// Докт. дис. автореф. – Тошкент, 2001.
8. Ducrot O. Structuralisme: enonciationetsemantique. // Poetique, 1978, №3, P.107-125.

Турниязова Ш. Некоторые определения о прагматических признаках текста. В статье рассматривается вопрос о таких понятиях, как прагматическая установка текста и прагматическая установка автора. При этом, основное внимание уделяется тому, что обе установки совмещаются друг с другом, но и могут по каким-то причинам расходиться.

Turniyazova Sh. Some definitions about pragmatic features of text. Pragmatic features of text and pragmatic thoughts of the author are examined in this article. Especially, a great attention is paid to these two when they are either compatible or incompatible according to some reasons.
